

Георги Господинов
Институт за литература, БАН
g_gospodinov@yahoo.com

**Поетът и системата. Бягства и убежища в
късния социализъм
Приписки за трима поети – Христо Фотев,
Иван Теофилов и Борис Христов**

Georgi Gospodinov
Institute for Literature, BAS

**The poet and the system. Escapes and Refuges in Late Socialism
Notes on three poets - Hristo Fotev, Ivan Teofilov and Boris Hristov**

Резюме

Текстът изследва стратегиите на себесъхраняване в една тоталитарна система, като българския социализъм, през поезията на трима харизматични, неказионни поети – Иван Теофилов (р. 1931), Христо Фотев (1934-2002) и Борис Христов (р. 1945). Проследяват се мотивите за не/възможните бягства и убежища в писането им. Открояват се няколко тематични и биографични линии: изборът им да са „непринадлежащи”, самомаргинализацията като етически жест, темата за недостижимия „отказан свят”, убежищата на другите изкуства и на приятелските кръгове и най-вече убежището на езика и радостта от него, способността им да го разковават и разширяват.

Ключови думи: Иван Теофилов, Христо Фотев, Борис Христов, не/възможни бягства, убежища, самомаргинализация, „отказан свят”.

Abstract

The text explores the strategies of self-preservation in a totalitarian system, such as Bulgarian socialism, through the poetry of three charismatic, non-conform-

ist poets: Ivan Teofilov (b. 1931), Hristo Fotev (1934-2002) and Boris Hristov (b. 1945). The motif of the im/possible escapes and refuges is revealed in their writing. Several thematic and biographical lines are traced: their choice to be „unbelonging“, their self-marginalization as an ethical gesture, the theme of the unattainable „world denied“, other arts and friendship circles as a shelter, and, above all, the shelter of language and the joy of it, the ability of these poets to unchain and expand the language.

Keywords: Ivan Teofilov, Hristo Fotev, Boris Hristov, im/possible escapes, refuges, self-marginalization, “world denied”.

Този текст стъпва на различни, нереализирани, разбира се, лични идеи през годините, като се опитва само да даде начален тласък, да откряне леко вратата към една тема, която, струва ми се, ще ни занимава тепърва. Става дума за това да се изследват стратегиите на себесъхраняване в една тоталитарна система като българския социализъм. Какви литературни и биографични стратегии са възможни, за да не „полудеем съвсем“, и до каква граница на компромиса може да се стигне, за „да не станем от тях“. Два по-конкретни повода ме карат да се върна към тази идея. Единият е самият проект „Острови на неблажените“, от който имам отговорността да съм част. Другият конкретен повод е една литературна анкета, която излезе през пролетта на 2023 г. Всъщност това е един разговор в писма, който направихме с поета и драматург Иван Теофилов в продължение на две години по време на пандемията (Теофилов 2023).

В намеренията на настоящия текст е темата за **не/възможните бягства и убежища** при още двама поети – Борис Христов и Христо Фотев. Близостта и различията между житейските и литературни биографии на тримата ми се струват важни. Затова тук ще си позволя да отбележа някои от тези сходства и различия. И за тримата бих употребил определението „**непринадлежащ**“. Затрудненията, които литературната критика изпитва да ги подреди в някое от направленията от втората половина на века, са обясними. Аз лично не бих ги вписал към „тихата лирика“ например, каквито опити спрямо Теофилов и Борис Христов не липсват. Всеки от тях по някакъв начин остава самотен и извън поколението, към което биографически би следвало да принадлежи. Така е с Иван Теофилов, роден 1931 г. и близък по

възраст, но невписващ се нито в редицата Левчев - Константин Павлов - Стефан Цанев, още по-малко в редиците на останалите поети от априлското поколение. Така стои сред своите съвременници и Борис Христов, въпреки, че първата му поява в книгата е в т.нар. „братска могила“ – сборник от трима поети („Трима млади поети“, издание на „Народна младеж“ от 1975 г., в компанията на цикли от Паруш Парушев и Екатерина Томова).

Поетиката на Христо Фотев би могла да се впише преди всичко в диахронен план, като наследник на линията Вутимски - Пейчев. Всъщност може да се открие известна близост също така между него и поетиката на Теофилов през един медитерански полъх.

Тъй като говорим за убежища и за стратегии на самосъхраняване, това е една от тях – да си непринадлежащ. Непринадлежащ към идеологически форматирани поколения, към неформални борещи се за власт в литературното поле клики, към близки до реалната власт кръгове. Във време, когато всяко неучастие е подозрително, те са избрали и отстояват тази роля. Като казвам неучастие – имам предвид единствено неучастието в изброените горе кръгове и структури. Иначе тяхното участие в изкуството, а и в живота (Фотев е парекселанс митологизиран като романтичния поет бохема) е очевидно.

Някой би се усъмнил доколко това, че не участваш в системата, е акт срещу същата тази система. В контекста на онова време, както казахме по-горе, неучастието, особено ако е демонстрирано, минава за подозрително и често е санкционирано. Една от историите, които Иван Теофилов разказва в книгата анкета, е за височайшето посещение на съветския поет Евгений Евтушенко през 1980-те и срещата му с редакторите на издателство „Народна култура“:

Бях между избраните петима редактори на приема. Бяхме насядали по обкръжилите го отвсякъде столове. Евтушенко, въздълъг руски джентълмен, модно издокаран, праметнал крак върху крак, заразказва обширно за американските си пътувания и личните си срещи с Дейвид Лейман, Чарлз Буковски, Джеймс Райт, Джон Ашбъри и кой ли не... В рояци разхвърляни случки. Някакъв словесен коктейл, комбиниран с напевни рецитации на свои стихове и натрапчиви възклици: „гениален... гениално... гениални...“. По едно време изключих и престанах да го слушам. Евтушенко обаче е държал всички ни под око. И внезапно се обърна към мен с прекомерно язвителен тон: „А вам что, скучно?!“

След срещата Вера (Ганчева) беше бясна... Евтушенко да ни дойдел на крака, а ние... (Теофилов 2023: 172-173)

Самомаргинализацията като убежище и етически избор.

Разбира се, подобни поети са веднъж маргинализирани от соц канона, но успоредно с това се самомаргинализират по свой избор. Можем да го видим буквално пространствено. Няма как да си представим Христо Фотев възможен в София (дори престоят му за кратко, на късни години, само потвърждава това. Изглеждаше като делфин, изхвърлен на брега, беше вече изцяло потънал в мълчанието си и казват, че рядко излизал от къщи.) Фотев, легендата за Фотев, са неотделими от Бургас и Равадиново. Бургас е ключов топос в поезията му. Нещо повече, говорим не само за извънстоличния град, но и за маргините на самия този град, за „покрайнините на Бургас“:

В бургаските покрайнини, където са тръстиките
посочени от вятъра, във къщата единствена
баща ми се завръща и престава майка ми
да се страхува - както винаги - от залеза.
„В Бургаските покрайнини...“ (Фотев 1984: 41)

В Бургас –
на края на града,
в Бургас
ний, бежанците, някога живеехме.
„На баща ми“ (Фотев 1984: 45)

Убежището и бягството при Иван Теофилов¹ (биографично и поетическо) е в един друг нестоличен град, Пловдив. В анкетата Теофилов пише как след погрома на Бургаския театър търси спасение в родния си град, но петното на скандала вече е сложено и бившите приятели го отбягват с „полуотговори“ (Теофилов 2023: 142). Но бягството в Пловдив е бягство и на втора степен – то е бягство към поне още два града – този на детството и юношеството (на Ортамезар, на моста, където минава влакът,

---

¹ Но върнах наградата „Стара планина“ II степен по времето на президента Георги Първанов със следния мотив, публикуван във в. „Дневник“: „Проследявайки прежеждията на творческия си път в тази държава, имам достатъчно основания за отказа си. Не желая награди от ничия власт. Държа на своята маргиналност. Убеден съм, че съчетанието художник-власт е противоестествено и гибелно за твореца.“ (Теофилов 2023: 222)

на първата целувка на гробището). Другият град е, разбира се, античният – „град върху градове“ с неговия „амфитеатър“, ако ползваме заглавията на известните стихосбирки. Тук става дума за убежище не в пространството, а във времето, ще си позволя да кажа, търсене на „времеубежище“ там.

Другото (биографично) убежище, което се явява тъкмо след една от поредните кризи след тежка раздяла с Кукления театър и неврологично лечение, е малката къща в Гинци. Поетът – съвсем като в неговата пиеса „Поетът и планината“ – отива в планината.

Но най-свързана с легендата за бягство от града и отшелничество е фигурата на Борис Христов. Тук имаме като че ли буквално последване на изреченото в стихосбирката му „Честен кръст“:

Затварям ви за думите, уши – резето спускам.
Не искам в моя дом да се говори за изкуство...
„Честен кръст“ (Христов 1991: 59)

Разбира се, това е силата на легендата. Борис Христов се оттегля доста след написването на тези стихове. Минават години, в които работи в Киноцентъра, сценарист е на доста филми, след 1989 г. се включва активно в събитията, част е от първите свободни организации. Но така или иначе отшелничеството му е влязло в щастливата свързаност на поезия и реалност, и е неотделимо вече от легендата за него и неговата поезия. Всъщност в самата му поезия не затънтеното село, а малкият (или средно големият) град е този топос, който описва така ясно „нищонеслучването“ и застоя на късния социализъм. Там, където нищо не помръдва в жегата и няма къде да се денеш „в тоя град, в тая лятна чакалня“ (Христов 1991: 12).

Убежището винаги таи в себе си бягството и тук е една от линиите, които живо ме интересуват в поезията от тези години – възможните и невъзможни бягства. Нека го формулирам така – това е **островът на Отказания свят**. На света, който съществува, може дори да се мерне за малко, но е отгътък тази Борисхристовска стена. И не светът, сам по себе си примамлив, е темата (тук донякъде е разликата с Фотев), а невъзможното пътуване, невъзможното отместване в пространството, това толкова трудно размърдване на застоялия въздух. Като в кошмар, в който не можеш да помръднеш тялото си:

Аз съм тръгнал да стигна морето
но от години седя върху камъка.
„Август“ (Христов 1991: 15)

Всички възможни средства за пътуване са всъщност невъзможни в тази поезия. Кораби има, но те са единствено тези „на гърдите ни татуирани“ („Тъга“, Христов 1991: 12). Има влак, но той лети страховито „като откъсната ръка над пропасти и бездни“ („Честен кръст“, Христов 1991: 61). Тук е видим паралелът и различието с влаковете на Фотев, които само закъсняват, особено ако са за Бургас, и са преди всичко романтичен мизансцен на среща или раздяла. Впрочем интересен парадокс е, че у Фотев има много влакове, а у Борис Христов – кораби. У Христо Фотев дори кагото описва бургаското пристанище, първо се явява образ на влак по релси, а едва след това – кораби, чието изящество поражда „тъмно отчаяние“ (Фотев 1984, 47-48), но дали само изяществото им... У Борис Христов подозрението, че пробивът е невъзможен, че отпътуването е илюзия, дори да се добереш до бленуваната палуба, е формулирано знаменателно в „Корабът“:

Здравей, капитане! Червен е носа ти от виното –
И при вас ли, дете на водата, е същото?
(„Корабът“, Христов 1991: 37)

И накрая, в поезията на Борис Христов имаме онзи самолет, който никога не идва. Стихотворението „Самолетът закъснява“ (Христов 1991: 44) заслужава отделен прочит, който ще бъде обект на друг анализ. Тук искам само да отбележа в каква голяма степен това стихотворение, съвсем не „тихо“, може да се чете абсолютно антиототалитарно и в контекста на отказания свят на късния социализъм.

При Фотев, сякаш обратно, въпреки всичко усещаме всеприсъствието на света в едно Пристанище с главна буква. Морето е единствената граница, която дава илюзията за безграничност и отвореност към света. Затова „Единствено в Бургаското пристанище, животът ме изпълва с възхищение“ (Фотев 1984: 47). Пристанището дава знаци, макар и подвъпросни, за съществуването на света:

Наистина ли съществува Африка,
Америка, Австралия – о, блясъци

в кристалите на каменните въглища!
„Пристанище“ (Фотев 1984: 47)

Но за разлика от чакащите в „Самолета закъснява“ при Борис Христов, тук героят всъщност не търси реално напускане към света: „И никъде да не отида – никога/ да не напусна своето пристанище!“ Сякаш е достатъчно знанието за наличието на света през разкования сандък с портокалите. Нещо повече, в едно друго стихотворение се сблъскваме с неочаквания за тогавашния, а и за сегашния читател стих: „И започна бягството!/ Прекрасното ми бягство от Италия!“ („Душата ми почувства...“, Фотев 1984: 100). Дълги години съм чел неволно този стих като „бягство към Италия“. Разбира се, тук интерпретацията е по-сложна и единственото спасяване на бленуваната юношеска Италия е да избягаш от препарираното ѝ туристическо присъствие. И все пак, и все пак...

Иван Теофилов е може би най-пътувалият, поне биографично, от тримата поети, пътуване най-вече като драматург в Кукления театър, чиито пиеси са играни в различни точки на света. И изобилието от цветове и форми, характерно за неговото писане, намира естествено присъствие тъкмо в тези стихотворения. Но като че ли при Теофилов убежището не е в екзотичността и недостижимостта на описваните места, а в малките детайли. Бягствата и убежищата на Иван Теофилов са тъкмо във всекидневните предмети и детайли, опалени от слънчев лъч, като Фруктиерата или като един пръстен, проблеснал случайно на една трапеза край Истанбулския Златен рог. Бих ги нарекъл далчевски бягства.

Само телеграфически да споменем другите убежища и острови, които предстои да бъдат разгледани подробно.

Бягство в убежищата на другите изкуства. И тримата поети намират свой пристан в киното (Борис Христов) и театъра (Фотев и Теофилов). За Иван Теофилов можем дори да спорим дали е първо драматург, който после бяга в поезията, или обратното. Творческият му дебют е пиесата „Чума“ (1957), а първата му поетическа книга е по-късна – „Небето и всички звезди“ (1963). Още едно възможно убежище на поета Теофилов е, разбира се,

и работата му като преводач. Изборът тук на това кои поети да превежда е също значещ – Аненски, Северянин, Андрей Бели, Ана Ахматова, Иван Бунин... Няма компромиси.

Убежищата на приятелските среди или това, което Фуко нарича „малки острови на съпротива“. В анкетата Иван Теофилов говори много за това – за Методи Андонов, Юлия Огнянова, Вили Цанков, Леда Тасева, Ицко Финци, Иван Радоев. Преодоляното цехово разделение. Средата – музиканти художници, режисьори, сценографи... Групата на Пловдивските художници – Георги Божилов – Слона, Йоан Левиев, Енчо Пиронков и Христо Стефанов... „И това беше постоянният... насъщният ни живот...“ (Теофилов 2023)

В края на анкетата Иван Теофилов казва: „Като се замисля за извървения път, изпитвам радост, че опазих чиста поезията си през тоталитарния ни хал, че направих живота си смислен и го накарах да се усмихва.“ (Теофилов 2023: 219) Да опазиш чиста поезията си, да направиш живота си смислен и да го накараш да се усмихва... Няма как по-просто и кратко да се формулира свръхзадачата на изпълнения живот. И тази радост от живота, която сега отново личи при спомнянето му (два пъти му се радваш), е нещо, което е някаква свръхсила, струва ми се. Впрочем заглавието на анкетата, на която се позовавах е един стих на Уолтс Стивънс. Стих, който самият Иван Теофилов обича да цитира като пътеводен за него през целия му живот. И стих, който обяснява вътрешната цялост, неполудяване, самосъхранение и запазване на „непокътнатите способности“ (ако направим алузия с един разказа на Селинджър). Та стихът гласи: „Радостта и езикът бяха нашия господар“. Струва ми се, че това по някакъв начин е обединяващо и за тримата разглеждани тук поети, за които в крайна сметка **езикът е най-важното убежище** – езикът и радостта от него, от способността им да го разковават и разширяват.

Статията е създадена по проект „Острови на неблажените. История на неконвенционалната българска литература от 1944 до 1989 г. в нейния социокултурен контекст“ с финансовата подкрепа на ФНИ – МОН, дог. № КП-06-Н60/1 от 16.11.2021.

Библиография

- Теофилов 2023: Теофилов, Иван. *За радостта и езика. Разговор в писма с Георги Господинов*. София: Фондация Комунигас, 2023 [Teofilov, Ivan. *Za radostta i ezika. Razgovor v pisma s Georgi Gospodinov*. Sofia: Comunitas, 2023]
- Фотев 1984: Фотев, Христо. *Словесен пейзаж. Избрани стихотворения*. София: Български писател, 1984 [Fotev, Hristo. *Slovesen peizazh*. Sofia: Bulgarski pisatel, 1984]
- Христов 1991: Христов, Борис. *Крилете на вестителя*. София: Петриков, 1991 [Hristov, Boris. *Krilete na vestitelya*. Sofia: Petrikov, 1991]